

เอกสารตรวจราชการเมืองนครไชยศรี

ของ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาตำราโบราณ

เมื่อ เดือนสิงหาคม ร.ศ. ๑๑๗

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ ✓

หม่อมลำดวน ติศกุล ณ อยุธยา

ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส

วันจันทร์ ที่ ๒๒ กรกฎาคม ๒๕๑๑

เอกสารตรวจราชการเมืองนครไชยศรี

ของ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาตำราโบราณ
เมื่อ เดือนสิงหาคม ร.ศ. ๑๑๗

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ ✓

หม่อมลำตวัน ดิศกุล น.อยุธยา

ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส

วันจันทร์ที่ ๒๒ กรกฎาคม ๒๕๑๑

พ ๒๕๐๒

พิมพ์ครั้งที่ ๑ สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ
โปรดให้พิมพ์สำหรับใช้ในราชการ
พิมพ์ครั้งที่ ๒ ในงานฉาปนกิจศพ หม่อมลำควน ดิศกุล
ณ ออยุธยา พ.ศ. ๒๕๑๑ (๑,๐๐๐ เล่ม)

คำนำ

หม่อมเจ้าหญิงพัฒนายุ ดิศกุล มีพระประสงค์จะจัดพิมพ์เอกสารตรวจราชการเมืองนครไชยศรี ของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เพื่อแจกในงานฌาปนกิจศพ หม่อมลำดวน ดิศกุล ณ อยุธยา กำหนดงานวันที่ ๒๒ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๕๑๑ ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส

เอกสารตรวจราชการเมืองนครไชยศรี นี สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อครั้งทรงพระยศเป็น พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้เสด็จตรวจราชการหัวเมืองในมณฑลกรุงเก่า มณฑลนครไชยศรี และมณฑลราชบุรี เมื่อปี ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑) เสด็จออกจากกรุงเทพฯ โดยรถไฟ ตั้งแต่วันที่ ๗ สิงหาคม เริ่มทรงตรวจราชการที่มณฑลกรุงเก่า และประทับแรมตามรายทางจนถึงวันที่ ๑๒ สิงหาคม เสด็จไปตรวจราชการที่มณฑลนครไชยศรีจนถึงวันที่ ๑๗ สิงหาคม แล้วเสด็จตรวจราชการมณฑลราชบุรีต่อไป จนถึงวันที่ ๒๖ สิงหาคม ในการเสด็จตรวจราชการครั้งนี้ ได้ทรง

(๒)

ประมวลรายงานส่งมาให้พระยาสุรสีห์พิณกร (เส็ง วิริยศิริ)
ซึ่งภายหลังเป็นพระยามหาอำมาตยาธิบดี นำขึ้นทูลเกล้า ฯ
ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ได้โปรดให้จัด
พิมพ์เรื่องขึ้นไว้สำหรับใช้ในราชการทรงหนังสือแล้ว ให้ชื่อว่า
“จดหมายเหตุระยะทาง พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรง-
ราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เสด็จตรวจราชการ
หัวเมืองมณฑลกรุงเก่า มณฑลนครไชยศรี มณฑลราชบุรี
ในรัตนโกสินทร ศก ๑๑๗” หนังสือพิมพ์ในครั้งนั้น ได้
รวมเรื่องเสด็จตรวจราชการมณฑลปราจีนบุรี ในเดือนมกราคม
ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๓) ไว้ด้วย แต่ไม่ได้โปรดให้แจกจ่าย
เผยแพร่ทั่วไป คงให้ใช้แต่เฉพาะในราชการเท่านั้น ดั่งมีคำนำ
แจ้งไว้ตอนต้นของหนังสือพิมพ์ครั้งนั้นว่า

“พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดี
กระทรวงมหาดไทย ทรงพระดำริเห็นว่า หนังสือราชการ
บางอย่าง เช่น รายงานตรวจราชการตามหัวเมืองและข้อบังคับ
ต่างๆ ซึ่งได้ตั้งขึ้นในเมืองหนึ่งเมืองใดเหล่านั้นเป็นต้น ควรจะ
ลงพิมพ์ให้ข้าราชการผู้ใหญ่ซึ่งมีหน้าที่บังคับบัญชาตามหัวเมือง

(๓)

ได้อ่านทราบความไว้ จะเป็นประโยชน์แก่ราชการได้มาก จึง
ได้มีรับสั่งให้เลขาธิการฯ เลือกเรื่องหนังสือราชการที่จะเป็นประโยชน์
ลงพิมพ์ไว้ในกระทรวงสำหรับแจกไปไว้ในสถานที่ว่าราชการ
หัวเมือง เป็นประโยชน์เป็นความรู้เห็นของข้าราชการในที่นั้นๆ

หนังสือเหล่านั้นเป็นหนังสือซึ่งพิมพ์ขึ้นในราชการ ห้าม
มิให้ซื้อขายให้ปัน หรือให้คัดลอกต้อออกไปจากที่ใช้ในราชการ
ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

ส่วนเอกสารตรวจราชการเมืองนครไชยศรี ที่นำ
มาตีพิมพ์คราวนี้ คัดจากต้นฉบับพิมพ์ติดเก็บรักษาอยู่ที่กอง
จดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เมื่อได้นำมาเปรียบเทียบ
กับหนังสือที่ตีพิมพ์แล้ว ปรากฏว่า ในการจัดพิมพ์ครั้งนั้น
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงแก้ไขเปลี่ยนแปลง
ตัดทอนข้อความบางตอนออกจากต้นฉบับเดิมบ้างเล็กน้อย ตาม
ที่ทรงเห็นว่าเหมาะสม แต่ฉบับที่หม่อมเจ้าหญิงพัฒนายุ
ดิศกุล โปรดให้จัดพิมพ์ในงานฉานาปนกิจศพ หม่อมลำดวน
ดิศกุล ณ อยุธยา นั้น เป็นฉบับที่ทรงขอรับสำเนาเอกสารซึ่งเก็บ
รักษาไว้ ณ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ

(๔)

โดยที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี ทรงมีพระกรุณาธิคุณ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีพระราชทานพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้มีพระราชบัญญัติว่าด้วยการจัดตั้งและบริหารราชการส่วนท้องถิ่นในสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นอันมาก

กรมศิลปากรขอถวายอนุโมทนาคุณลัทธิทักษิณานุประทาน ซึ่งหม่อมเจ้าหญิงพัฒนายุ ดิศกุล ได้ทรงบำเพ็ญอุทิศแด่ หม่อมลำดวน ดิศกุล ณ อยุธยา ผู้เป็นหม่อมมารดา และโปรดให้พิมพ์หนังสือแจกจ่ายเป็นกุศลจิตหาทาน ขอคุณ ทงปวงนิจเป็นพลวปัจจัยส่งเสริมให้ หม่อมลำดวน ดิศกุล ณ อยุธยา ประสพแต่อิฏฐคุณมณูญผลในสัมปรายภพ สมตั้ง มโนปณิธานทุกประการ เทอญ.

กรมศิลปากร

๑๕ กรกฎาคม ๒๕๑๑

หม่อมลำดวน ดิศกุล ณ อยุธยา

ชาตะ วันที่ ๑๙ เมษายน ๒๔๒๐

มรณะ วันที่ ๘ กรกฎาคม ๒๕๑๑

ประวัติ

หม่อมลำตวน คีตกุล ณ อยุธยา

หม่อมลำตวน เกิดในสกุล “วสันตสิงห์” เมื่อวันพุธ
ขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๖ ปีฉลู ตรงกับวันที่ ๑๘ เมษายน
พุทธศักราช ๒๔๒๐ บิดาของท่านคือหลวงอนุรักษ์เบทร์
(สิงโต วสันตสิงห์) มารดาของท่านคือ ท่านท้วม มีพี่น้อง
ร่วมบิดามารดาสองคน คือ ท่านผู้หญิง เสี่ยม พระเสด็จ
สุเรนทราธิบดี เป็นพี่ พระยาเพชรพิสัยศรีสวัสดิ์ (แม่น
วสันตสิงห์) เป็นน้อง ซึ่งท่านทั้งสองได้ถึงอนิจกรรมไปก่อน
แล้วหลายปี

โดยที่ข้าพเจ้าเป็นหลานคนใหญ่ในขณะนั้น จึงถูกมอบ
ให้เขียนประวัติของคุณน้ำ

ตามคำเล่าจากผู้ใหญ่ และ จากคุณยายเอง พอจะรวม
ความได้ว่า คุณน้ำถูกตามใจมากตั้งแต่เยาว์วัย เพราะเหตุ
ที่ว่าเป็นกำพร้า คุณตาถึงแก่กรรมไปเมื่อคุณน้ำยังเล็กมาก
การเรียนหนังสือ ก็ไม่ยอมเรียน จนโตจึงเรียนเอง คุณยาย
ได้ส่งเข้าไปอยู่กับคุณยายเปี่ยม ซึ่งเป็นข้าราชการ ใน

(๖)

พระราชวังบวรฯ เพื่อฝึกหัดกิริยามารยาทตามอย่างคุณแม่
ของข้าพเจ้า แต่คุณน้าก็ไม่ค่อยจะยอมอยู่ เข้าไปแล้วกลับ
ออกมาบ้าน แต่โทษนั้นก็ฝึกหัดตัวเอาเอง ข้าพเจ้าเห็นท่าน
มีกิริยามารยาทเรียบร้อยงามทีเดียว

ต่อมา เมื่อคุณแม่ข้าพเจ้าแต่งงานและมีพี่สาวข้าพเจ้า
คือ หม่อมหลวง ปก มาลากุล คุณแม่เล่าว่า คุณน้าเข้ามาช่วย
เลี้ยงหลานเอง เลี้ยงจริงๆ จังๆ อย่างตงอกตงใจ ทำได้ค
เสียด้วย คุณน้ามีนิสัยเป็นช่างในตัว เช่น การตัดเย็บเสื้อผ้า
ก็พยายามทำให้ได้ การทำดอกไม้สด เบ็ดเตล็ดก็ทำได้ หรือ
ปลูกถั่วถั่วฝักยาว จัตุรัสรับประทานดี ทำอะไรก็รวดเร็ว
ฉับพลัน คุณน้าเป็นคนใจร้อนใจเร็ว

ราวปี พ.ศ. ๒๔๓๕ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงตรัสขอคุณน้าลาควน ต่อ
เจ้าพระยาพระเสด็จฯ คุณพ่อของข้าพเจ้า เมื่อคุณยายได้
ตกลงแล้ว คุณพ่อก็พาไปถวายทวง คุณน้าก็รับใช้และ
ปฏิบัติงานการได้เรียบร้อยมาก เป็นต้นว่า จีบผ้าทรงอย่าง
คล่องแคล่ว และอบร่ำด้วย ตัดเย็บฉลองพระองค์ก็ได้ ปัก
รองพระบาทให้ทรงอยู่สบาย บางยุคก็ทำเครื่องเสวย คุณน้า
มีความจงรักภักดีต่อสมเด็จฯ มาก ฉะนั้นนิสัยการช่างทออยู่

(๗)

จึงมีโอกาสดำรงออกเสมอ โดยขันขันแข็ง ไม่เหน็ดเหนื่อย
ข้าพเจ้าเป็นเด็ก ๆ ได้ไปเยี่ยมคุณน้าที่วังสมเด็จ ฯ คราวใด
ก็เห็นคุณน้าหม่อมทำอะไร ๆ อยู่เสมอ ไม่ว่าง

เป็นธรรมดา เมื่ออยู่ในที่หม่อมมาก เช่นในวังใหญ่ ๆ เช่นนี้
ก็ย่อมจะต้องมีกระต๊อบกระเทือนกันบ้างไม่มากก็น้อย คุณน้า
โม่โม่โย้ย ก็ย่อมจะรับเรื่องมากกว่าคนที่ขี้บึ้งใจได้ คุณน้า
มีความเคารพรักต่อเจ้าพระยาพระเสด็จ ฯ ซึ่งเป็นพี่เขยอย่าง
ผู้ปกครอง หรือพี่ชายแท้ ๆ ถ้ามีทุกขร้อนอันใดก็ต้องรายงาน
เพื่อผ่อนคลายความทุกข์ แม้จะมีความผิดพลาดอันใดก็ไม่
เคยปิดบัง คุณพ่อท่านกรับฟังและโต้ตอบ ชัดแจ้ง ตักเตือน
ทุกครั้งไป แม้แต่คุณพ่อไปรับราชการต่างประเทศ คุณน้าก็
ต้องเล่าเรื่องราวข้ามทะเลไปให้ชัดเจนกลับมาเสมอ คุณพ่อ
ท่านก็เอ็นดู ว่าเป็นคนซื่อ

สมเด็จ ฯ ท่านทรงย้ายวังมาประทับ วังใหม่ที่ดิน
หลานหลวง ด้านหลังคือถนนดำรงรักษ์ ท่านทรงแบ่งที่ดิน
เป็นที่ ๆ และปลูกเรือนประทานให้หม่อม ๆ อยู่เรียงบ้านกันไป
ที่ของคุณน้าหม่อมให้อยู่ติดกับบ้านของคุณพ่อ ด้านถนน
ดำรงรักษ์ ฉะนั้นในชีวิตตอนกลางของคุณน้าหม่อม ลำคาน
จึงมีความสุขอย่างที่สุด ได้อยู่เรือนแบบสบาย ๆ มีที่ดินปลูก

(๘)

ทันไม้เล่น ข้อสำคัญ คือ อยู่เป็นส่วนโดยลำพังไม่ปะปนกับ
คนอื่น ข้าพเจ้าได้เห็นว่าคุณน้ำขึ้นบานสบายมาก เมื่อคุณน้ำ
ว่างก็ทำกับข้าวส่งมาให้พี่และน้องและหลานๆ ทำอร่อยมาก
หลายอย่าง เป็นที่ติดใจของผู้ที่ได้รับประทาน เมื่อชราแล้ว
ยังทำบางอย่างได้ดี กับข้าวที่ท่านรับประทานทุกวัน ยังกะ
เอง ให้คนใช้ทำให้ เรื่องกับข้าวนี้ ท่านออกจะจู้จี้ ก็เป็น
ธรรมดา เพราะท่านทำดีทำเก่ง ก็ยากที่คนใช้จะทำได้ดี
เหมือนท่านทำเอง

คุณน้ำหม่อม มีพระธิดา โอรส หลายองค์ดังนี้ (สันชีพ
ทักษิณแต่ยังเยาว์ ๒ องค์)

๑. ม.จ. หญิง พัฒนายุ ดิศกุล
๒. ม.จ. หญิง สิวลีวิลาส ดิศกุล
๓. ม.จ. หญิง ทักษิณาธร ดิศกุล
๔. พลโท ม.จ. พิสิษฐดิศพงษ์ ดิศกุล (สันชีพทักษิณ
เมื่อ ๓ ปีมาแล้ว)
๕. ท่านหญิง สุมณีนงเยาว์ วินิจนัยกุล

โดยปรกติกุณน้ำเลี้ยงคุณธิดาและโอรสทะนุถนอมเป็น
ที่สุด เวลาประจวบก็ดูแลปรนนิบัติอย่างดีมาก ให้ความสุข
และทำอาหารคนเจ็บได้ดีมาก และช่างเย็บเสื้อผ้าให้แต่งองค์

(๕)

อยู่เสมอ ข้าพเจ้าได้เห็นมาเอง ท่านยังเย็บเสื้อให้พี่ปก
และข้าพเจ้าใส่บ่อยๆ

คุณน้าหม่อม มีสิ่งควรรักยิ่ง ซึ่งเห็นประจักษ์อยู่ทั่วไป
คือ มีทายาทที่สมควรจะยกชนกแล้วได้ ดังนี้

๑. ม.จ. หญิง พัฒนายุ (ท่านหญิงเหลือ) ธิดาองค์
ใหญ่ ท่านหญิงองค์นี้ท่านเป็นอุปฐาก พระบิดามาจนตลอด
พระชนม์ชีพของสมเด็จพระเจ้า

๒. พลโท ม.จ. พิสิษฐ์ทิศพงษ์ (ท่านชายแอ้ว)
โอรสองค์เดียวของคุณน้า ท่านชายองค์นี้เป็นทหาร ความ
สำคัญ คือ

เมื่อสงครามโลกครั้งที่ ๒ เริ่มเกิดขึ้นทางภาคนี้ของโลก
ท่านชายแอ้วทรงเป็นหัวหน้ากองประสานงานกับทหารญี่ปุ่น
ต้องทรงใช้ความคิดและสติปัญญาอันสุขุมอย่างยิ่ง มีส่วนช่วย
บ้านเมืองในยามคับขันให้ผ่านพ้นมาได้ ซึ่งต้องเสี่ยงชีวิต
ด้วยปลายกระบอกลูกปืนซึ่งหันมาเรื่อย ท่านก็ฟันอันตรายมาได้
และต่อมาหลังมหาสงครามโลก ท่านก็เป็นแม่ทัพไปสงคราม
เกาหลีครั้งแรก ฉะนั้น ท่านชายโอรสองค์เดียวของหม่อม
ลำดวน ก็นับได้ว่าได้ช่วยชาติบ้านเมืองอย่างเต็มตัว อย่าง
น่ายกย่องสรรเสริญ ซึ่งนำความชื่นชมมาให้หม่อมแม่เป็นอันมาก

(๑๐)

คุณน้ำได้มีน้ำใจกรุณา มาช่วยเลี้ยงลูกหลานหญิง ม.ร.ว. หญิงกันยิกา เทวกุล ม.ร.ว. เอกสุรวุฒิ เทวกุล กับ ม.ร.ว. พุฒิเทพ เทวกุล ลูก ม.ล.ปอง ทั้งสามคนเมื่อแรกเกิด ช่วย อยู่หลายเดือนจนเด็กแข็งแรง ม.ร.ว.หญิง กันยิกา เมื่อเป็น แพทย์แล้ว ก็ดูแลรักษาคุณยายหม่อมเป็นคราวๆ ตลอดมา ต่อมาได้เลี้ยง จิรายุ อิศรางกูร ณ อยุธยา (ลูกของ คุณจรรยาพรหม - อรอร) เด็กคนนี้เกิดมาตัวเล็กนิดเดียว และไม่แข็งแรง คุณน้ำหม่อมรักและสงสารมาก สู้สุดสัปดาห์ ไปเลี้ยงเขาที่จังหวัดประจวบฯ เป็นหลายเดือน ข้างเจ้า คิดว่าจิรายุ รอคายก็เพราะคุณยายหม่อม ฟูมฟักเลี้ยงดูมาจน แข็งแรง บัดนี้ได้รับราชการแล้ว รูปร่างลำต้นแข็งแรง เมื่อปีเศษมานี้ ลูกหลานทุกคนได้จัดให้จัดงานฉลอง อายุครบ ๕๐ ปีให้ ได้ทำบุญ และได้เลี้ยงบรรดาญาติทุกสาขา คุณน้ำหม่อมปลื้มใจมาก ต่อมาจะได้พูดถึงวันนี้ นอนอยู่บ่อยๆ

ตั้งแต่ ม.จ.พิสิษฐ์สิ้นชีพิตักษัยไปแล้ว คุณน้ำหม่อม เสร้าโศกเหลือเกิน ร่างกายและจิตใจทรุดโทรมลงไปมาก จนเห็นได้ บางครั้งก่นั่งนิ่งๆ และน้ำตาไหล เป็นที่น่าสงสาร แต่ในตอนหลังๆ นี้ อยู่ในมือนายแพทย์ สารรัตน์ ยงใจยุทธ

(๑๑)

ซึ่งเป็นหลานชายคนหนึ่ง คุณน้าเป็นอะไร หมอรักษาหาย
ทุกที ถูกยาด้วย รักเขาด้วย

จนถึงวันที่ ๘ กรกฎาคม ๒๕๑๑ คุณน้าไม่สบาย
ตอน ๒.๐๐ น. กว่าๆ ท่านเรียกปลุกท่านหญิงสิวลีฯ ให้มา
นอนให้ แล้วก็ล้มลงไปง่ายๆ โดยความสงบ ไม่มีอาการ
อย่างไร แพทย์หญิง ม.ร.ว.กันยิกา เทวกุล ซึ่งอยู่ใกล้กัน
ก็ไปไม่ทัน นับได้ว่าท่านไปอย่างสบายมาก ท่านคงจะไปสู่
ทางสุขเป็นแน่นอน รวมอายุได้ ๙๑ ปีกับ ๒ เดือนเศษ

ม.ล. บ็อง มาลากุล

วันที่ ๑๑ กรกฎาคม ๒๕๑๑

เอกสารพระราชการเมืองนครไชยศรี

ของ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ

กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ที่ ๒๐๗/๑๖๒๐๒

ศาลาว่าการมหาดไทย*

วันที่ ๒๑ เดือนสิงหาคม ร.ศ. ๑๑๗

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระทานกราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขาธุการ ทรงทราบฝ่าพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับลายพระหัตถ์พระเจ้าน้องยาเธอฯ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยฉบับ ๑ ลงวันที่ ๑๕ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๗ เป็นรายงานตรวจราชการเมืองนครไชยศรี มีความพิศดารแจ้งอยู่ในสำเนาลายพระหัตถ์ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้คัดลอกของถวายมาพร้อมกับจดหมายฉบับนี้ด้วยแล้ว แลข้าพระพุทธเจ้าได้รับโทรเลขจากพระเจ้าน้องยาเธอฯ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย อีกฉบับหนึ่งจากเมืองราชบุรี มีความว่า ทรงสบายดีและได้เสด็จจากเมืองราชบุรีไปเมืองเพชรบุรีวันนี้ ขอฝ่าพระบาทได้นำทูลเกล้าฯ ถวายด้วย

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาสุฤตพจนกร

* หนังสือนี้ ได้พิมพ์ตามต้นฉบับ มิได้แก้ไขอักษรวิธี

สำเนาที่ ๑๖๑๔๙

รับวันที่ ๒๑ สิงหาคม รตนโกสินทรศก ๑๑๗
ที่พักเมืองราชบุรี

วันที่ ๑๙ สิงหาคมรตนโกสินทรศก ๑๑๗

ถึง พระยาสุฤๅค

วันที่ ๑๒ สิงหาคม เวลาเช้าออกเรือจากบ้านบางลี่
ล่องตาม คลองสองพี่น้อง แลลำนาสุพรรณ เข้าเขตแดน
เมืองนครไชยศรีต่อลงมาแะตรวจที่ว่าการอำเภอไผ่नाค การ
อำเภอเรียบร้อยพอเป็นปานกลาง จักยังไม่ไ้เต็มตามแบบ
แต่เปรียบเทียบถ้อยความพอใช้ อำเภอไผ่नाคนี้เป็นอำเภอ
คนน้อย ด้วยที่ทางนี้เปลี่ยนโดยมาก แต่ก่อนโจรผู้ร้าย
ชุกชุม เปนทางโจรผู้ร้ายไปมา ในระหว่างมณฑลกรุงเทพ ฯ
มณฑลนครไชยศรีแลมณฑลราชบุรี มีทำซึ่งโจรผู้ร้ายพาสัตว์
ข้ามเปนที่ขึ้นชื่อลือนาม คือที่ไผ่อายแบ้ ที่บางชะโมย แลที่
บางไผ่नाคนี้ พระยาสุนทรบุรีจึงเอาที่ว่าการอำเภอมาตั้งลง
ในที่เปลี่ยน แลยังจะจัดพลตระเวนขึ้นไปตงสะเตชันที่ไผ่
อายแบ้อีกแห่งหนึ่ง แต่เวลานี้ฟังดูว่าโจรผู้ร้ายสงบเรียบร้อย
ดี ถ้าคลองบริษัทซึ่งขุดแต่ลานเทมาทะลุไผ่อายแบ้สำเร็จเมื่อ

โต ท้องที่ในอำเภอคงจะบริบูรณ์ขึ้นอีกมาก นอกจากบาง
 ฝั่วนาคลองลงมาตามลำน้ำ เวลาบ่าย ๒ โมงเศษถึงปากคลอง
 มหาสวัสดิ์ จอดพักนอนคนหนึ่ง คลองมหาสวัสดิ์เวลานั้น
 พอเรือไฟเล็กไปมาได้ ในคราวนั้น มีเรือเมล์เดินแต่กรุงเทพฯ
 ถึงพระปฐมเจดีย์ ๓ ลำ เรือแจวเรือพายพ้อค้าไปมาได้
 ทุกเวลา มีเรือบันทุกเข้าแล่นย่นหน้าเข้าไปกรุงเทพฯ มาก
 ที่ปากคลองเจดีย์บูชาแ่งข้างเหนือเป็นท่หลวง เดิมเจ้าพระยา
 ภาณุวงศ์มาสร้างสระบัวแลมีเรือนแพเป็นที่พักอยู่ ท่นมอบให้
 ขุนตานรักษา แต่ทอดทิ้งมาเสียช้านาน สระบัวสูญหาย
 กลายเป็นนาไปเสียหมด แลเรือนแพนั้นก็หักพัง พระยาสุนทร-
 บุรพรงซ่อมขึ้นใหม่ เป็นที่เรือจอดพักสบายพอใช้ ด้วยเป็น
 ทำลมหักเย็นอยู่เสมอ

วันที่ ๑๓ เวลาเช้าออกเรือจากปากคลองมหาสวัสดิ์
 มาจอดที่ท่าว่าการเมือง ขนตรวจออฟฟิศท่าว่าการเมือง ทูการ
 ที่จัดเรียบบร้อยพอใช้พอสมควรแก่ที่จะเป็นได้ในเวลานั้น เสีย
 แต่พันท่ท่งท่าว่าการเมืองซึ่งเป็นที่ว่าการเมืองมาแต่เดิมเป็น
 ที่เลวทรามคับแคบยาวตามลำน้ำไม่ถึง ๒ เส้น ย่นขึ้นไปก็
 ถึง ๒ เส้น มีวัดแลบ้านล้อมรอบขยายไม่ออก ซ้ำเป็นที่ลุ่ม

ระคูนนาชนทวมถึงกันด้วย ที่ใช้ได้มีแต่เรือนฝากระแซงอ่อน
 ๓ ห้อง ๒ ชั้นเหลียงรอบ ซึ่งพระยาทิพโกษาทำไว้แต่ก่อน
 หลังหนึ่ง ได้อาไศรย์เป็นออฟฟิศอยู่ชั้นล่าง ผู้รักษาเมือง
 อาไศรย์อยู่ชั้นบน และมีศาลาโถงเป็นศาลแอบอยู่อีกหลัง
 หนึ่ง ได้แวะไปดูชำระความที่ศาลเมือง หลวงอินทราจำเมือง
 เป็นอธิบดีผู้พิพากษา ดูกระบวนการพิจารณาก็เป็นอย่างตั้งใจจะ
 ให้เป็นอย่างใหม่ ตามสารบบศุการที่ได้ทำก็พอจัดว่าเป็นไม่เลว
 เพราะจำนวนความที่แล้วทนกับความที่เกิดขึ้นใหม่ไม่คั่งค้างรุงรัง
 ได้ไปตรวจตราที่ซึ่งนักโทษด้วย トラงน้อยหลังจวนข้าม
 ฟากถนนที่ใหญ่โตพอแก่การ แต่เป็นที่ลุ่มน้ำขัง ตัวトラงนั้น
 พระยาทิพโกษาได้สร้างไว้พนสูงแลแข็งแรงพอใช้ได้ แต่
 เวลานักโทษอยู่ข้างจะมากเยียดยัดกันอยู่ มีจำนวนนักโทษ
 ๑๕๒ คน ตัดสินแล้ว ๗๘ คน ระหว่างพิจารณา ๗๔ คน
 เพราะมีท้องตราสั่งไม่ให้ส่งนักโทษเข้าไปกรุงเทพ ฯ คนจึง
 เยียดยัดกันในトラงนั้นมาก มีนักโทษย่นเรื่องราว ๓ ฉบับไม่
 เป็นเรื่องสำคัญอันใด ได้สั่งให้ปล่อยนักโทษซึ่งพิเคราะห์
 เห็นว่าติดพอแก่โทษแล้ว ชาย ๕ หญิง ๒

ที่ว่าการเมืองนครไชยศรีถ้าจะตั้งอยู่ที่นั่น เห็นว่าจะทำ
 อย่างไรให้เรียบร้อยคงามนนี้ไม่ได้ พระยาสุนทรบุรีได้เลือก

ที่ไวซางเหนือซึ่งอยู่ในหว่างปากคลองเจดีย์บูชากับเมืองเดียว
 แห่งหนึ่ง เป็นที่ว่างมีเจ้าของ จะต้องซื้อ แต่เห็นว่าเป
 ่นที่แลพอแก่การ จึงได้สั่งให้คิดย้ายที่ว่าการเมืองไปตั้ง
 ที่ใหม่ในศกหน้า

เมืองนครไชยศรีเวลานั้นหลวงบรมบาทบำรุงข้าหลวง
 มหาดไทยเป็นผู้รักษาเมืองมาไต่ยังไม่ถึงเดือน แต่ไล่เลี่ย
 ราชการเมืองดูเข้าใจน่าที่แลเอาใจใส่มาก ได้ข่าวว่าผู้คนอยู่
 ข้างจะนิยม ถวายเป็นคนหมั่นแลเอาชาใส่ยช่อตรง ต่อไปคน
 นั้นจะเป็นราชการใดคนหนึ่ง ออกจากที่ว่าการเมืองไปแะ
 ตรวจที่ว่าการอำเภอเมือง ซึ่งอาไศรย์แพจอดอยู่นาที่ว่าการ
 เมือง แพหลังนั้นทราบว่าได้มาใช้ราชการโดยปลาด เป็นแพดี
 ราคาซื้อขายกว่า ๑๐ ชั่ง ทราบว่าเจ้าของแพเป็นหนี้สินเขา
 มาก ทงแพไว้ตัวอพยพหลบหนีไป อำเภอต้องเอามารักษาไว้
 จนบัดนี้ยังไม่มีเจ้าเบยนายเงินคนใดมาว่ากล่าว คงได้ใช้
 แพกลางนั้นเป็นที่ว่าการอำเภอ แลจะได้ใช้ต่อไปอีกสักเท่าใด
 ยังทราบไม่ได้ อำเภอนั้นจึงว่าเป็นเรียบร้อยใจผู้ร้ายออกจกรรจ์
 ไม่มี การลอบลักโคกระบือหรือย่องเบาบ้างแต่แห่งๆ ความ

แพ่งตุ่มคำที่เปรียบเทียบก็พอใช้ แต่ปลาอยู่ไม่ค่อยจะตกลง
ต้องส่งไปศาลเมืองเสียมากกว่าที่จะแล้วได้ ที่อำเภอเห็นเป็น
เช่นนี้โดยเหตุ ๒ อย่าง เพราะศาลอำเภออยู่ห่างศาลเมือง
ไม่ถึงเส้น จะไปว่าที่ศาลเมืองไม่ลำบากอันใด ข้างแพ่ง
ไม่มีใครยินยอมในชั้นเปรียบเทียบ หรืออีกอย่างหนึ่งคนจะ
ไม่มีใครไว้วางใจผู้นำอำเภอ จึงไม่มีใครยินยอมตกลง แต่ข้อความ
ข้อนี้รู้ไม่ได้แน่ ด้วยสารบบที่ทำ ทำแต่ความที่ตกลง ทาง
เมืองยังหาเข้าใจในการที่ทำการบอยอย่างกรุงเก่าไม่ ถ้ามี
สารบบที่ความไม่ตกลงอยู่แล้วก็พอจะตรวจคำเปรียบเทียบ
พิเคราะห์เอาความจริงได้

ออกจากที่ว่าการอำเภอเมืองไปเข้าคลองเจดีย์บูชา ถึง
พระปฐมเจดีย์ เวลาบ่าย ๒ โมง ขึ้นพักอยู่ที่พระราชวัง
วังนี้ขำระตุตทุตรุตรมาก ทงวงแลบริเวณคงใช้ได้แต่
พระที่นั่ง ๒ ชั้นหลังหนึ่ง กับเพิงพลด้านตะวันตกแลด้าน
เหนือ พระที่นั่งแลตำหนักรักษานอกจากนเสาศาตเซชวน
ราวรานจนจะพังหมดทุกหลังไม่มีเว้น ถ้าจะซ่อมแซม จะ
ต้องรอลงทำใหม่ทงนน พิศราหตุเห็นววังนี้โดยหากว่าจะ
กล้างทงซ่อมแซมชนใหม่กหาประโยชน์อันใดมิได้ ด้วย

เป็นที่คับแคบซุกซิกโดยจะประทับก็ไม่เป็นที่ทรงพระราช-
 สำราญได้ ทว่านักบรรพชิตที่หนึ่งแลดำหนักบันดาที่ชำระธุ-
 พังออกให้หมด แลปลูกสร้างเพิ่มเติมขึ้นเล็กน้อยทำเป็นที่ว่า
 การมณฑลนครไชยศรีเป็นดีกว่าใช้เป็นอย่างอื่น ถ้าหากว่า
 เสด็จพระราชดำเนินประพาศพระปฐมเจดีย์ในภายหน้า คิดว่า
 จะปลูกพลับพลารับเสด็จ นั้นได้ไปเลือกที่ไว้ข้างหลังพระ
 ปฐมซึ่งเป็นที่บริเวณวังโบราณของกระษัตริย์ซึ่งสร้างพระ
 ปฐมเจดีย์ แลได้สั่งให้พระยาสุนทรให้ปักไม้หมากย-
 ไว้เป็นที่พลับพลารับเสด็จ อย่าให้ราษฎรจับจองทำการอื่น
 ถ้าทำพลับพลารับเสด็จในที่ที่เลือกใหม่นี้ เข้าใจว่าจะทรง
 พระราชสำราญกว่าประทับที่พระราชวังเก่า ด้วยเป็นที่กว้าง
 ใหญ่มีคลองมีโคกแลเป็นป่าละเมาะทั่วไป แม้ที่สุดจะสร้าง
 วังในที่นั้นสร้างได้ทว่าเก่าในเวลานอนพระที่นั่ง พระยา
 สุนทรบุรีได้ปลูกเรือนไม้แซกขึ้นหลังหนึ่ง แลกันไว้เป็นที่
 รับผู้มีบันดาคักไปมา ตอนข้างตำหนักกองทหารอาไศรย์
 ทว่าการมณฑลแล้วการอำเภอพระปฐมอาไศรย์ตั้งทำการอยู่
 ที่พระระเบียงชนในพระปฐมเจดีย์ ดูเป็นการเบียดเบียน
 พระปฐม ไม่สมควรจะต้องคิดจัดเรื่องที่ว่า การมณฑล
 โดยเร็วสักหน่อย

ได้ไปตรวจที่ว่าการมณฑลแลที่ว่าการอำเภอพระปฐม
เจดีย์ในวันที่ไปถึงนั้น ที่ว่าการมณฑลจัดการเป็นหมวดหมู่
แลการเรียบเรียงเก็บจดหมายเรียบร้อยดีเพราะขอคนใน
กระทรวงมาไว้หลายคน แลเห็นได้ว่าถ่ายแบบในศาลา
กระทรวงมหาดไทยมาจัดแทบทุกอย่างที่จะทำได้ บางอย่างเกิน
ต้องการในทันทีบ้าง เช่นเข้าไปบันทึกจดหมายบันทึกตลอด
จนรายงานตีพิมพ์ซึ่งมีกำหนดฉบับแลเวลาย่น ไม่จำเป็นเลย
จะต้องเข้าบันทึก ดูเหมือนที่กรุงเก่าก็ยังเป็นเช่นนั้น ได้ชี้แจง
ให้เข้าใจว่า การที่จะเอาอย่างนั้นควรเอาอย่างแต่ที่จำเป็น ที่
ไม่จำเป็นไปเอาอย่างให้เหนื่อยไม่มีประโยชน์อันใด ที่ว่าการ
มณฑลนั้นกระบวนจัดทำทางก็สอาดสอ้านเสียแต่ไปตั้งในที่วัด
เท่านั้น ในเวลาการคลังมณฑลกำลังข้าหลวงคลังคนใหม่
มารับการจากพระสรรค์ สงกัณยังไม่เสร็จ ดูเหมือนจะมีการ
ยุ่งเหยิงบ้างเล็กน้อย การคลังมณฑลก็คงยิ่งเร็วกว่ามณฑล
กรุงเก่ามาก เพราะยังเป็นอย่างเก่าคงจะเปลี่ยนเข้าแบบใหม่
ที่พระปฐมเจดีย์จัดการปกครองเป็นท้องที่อำเภอหนึ่ง
ในเมืองนครไชยศรี หม่อมราชวงศ์เล็กเป็นนายอำเภอ มี
จำนวนราษฎรในท้องที่อำเภอ ๒๓๗๕๒ คน เหตุการ
โจรผู้ร้ายสงบ มีแต่การย่องเบาเล็กน้อยห่างๆ หม่อม

ราชวงศ์เลกนเดิมเป็นนายอำเภอเมืองนครไชยศรี ทำการดี
พระยาสุนทรบุรีเห็นว่าอำเภอพระปฐมเป็นอำเภอสำคัญกว่า
อำเภออื่นในเมืองนครไชยศรี จึงย้ายมาว่าอำเภอพระปฐม พัง
ตุ้คนก็นิยมมากอยู่

วันที่ ๑๕ เวลาเช้าไปเที่ยวตลาด ตลาดพระปฐม
เจดีย์ตั้งอยู่ ๒ ฟากคลองเจดีย์บูชา ตั้งแต่บริเวณวัด
พระปฐมตลอดลงไปยาวตามลำคลองประมาณ ๑๐ เส้น ปลุก
เป็นโรงหลังคามุงจากเครื่องผูกบ้างเครื่องสับบ้างฝั่งละ๒แถว
มีทางเดินกลางกว้างประมาณ ๔ ศอกมีทั้งโรงบ่อนแลโรง
สุรา ตลาดของสดเปิดเสรีอยู่ในนั้น นับว่าเป็นตลาดสำคัญ
ในหัวเมืองแห่งหนึ่ง เหตุว่าเป็นที่การค้าขายมาก สิ่งสินค้า
ที่จำหน่ายออกจากพระปฐมเจดีย์ไปจำหน่ายในกรุงเทพฯ แล
หัวเมืองอื่น ๆ นั้น ที่เป็นสินค้าใหญ่ คือ เข้าเปลือก เข้า
สาร เข้าโกษ น้ำตาลทราย น้ำอ้อย ยาสูบ แลผักผลไม้
ต่างๆ คือ คราม มะเกลือ หน่อไม้ น้อยหน่า สรรพศ
เผือกมัน กล้วย แลอื่น ๆ ส่วนสินค้าซึ่งพามาแต่กรุงเทพฯ
แลที่อื่น ๆ จำหน่ายในที่นี้ คือ เครื่องทองเหลือง ทองขาว
ผ้าพรรณนุ่งห่ม แลผักผลไม้ เครื่องบริโภคน้ำ คือ หมาก พลุ
ทุเรียน มังคุด มะพร้าว เป็นต้น

ลักษณะซื้อสินค้าทางปวงนี้ มีเรือใหญ่น้อยหลายร้อยลำ
รับสินค้าแต่กรุงเทพฯ และที่อื่นๆ มาจำหน่ายแก่พวกที่ตั้ง
ร้านอยู่ในตลาดรับไว้ขายแก่ชาวบ้านนอก ถึงเวลาเช้าพวก
ชาวบ้านนอกต่างหาบหามบรรทุกสิ่งสินค้าเข้ามาตั้งขายที่ลาน
พระปฐมเจดีย์ แลตามบริเวณตลาด พวกชาวเรือพากันไป
ว่าซื้อ เมื่อตกลงราคากันแล้ว ก็ขนส่งลงเรือที่ริมตลาดนั้น
บ้าง ต่าลงมาบ้าง ตามเรือเล็กเรือใหญ่ที่จะขึ้นไปได้ถึงเพียง
ใด พวกชาวบ้านนอกขายของได้แล้ว พอใจต้องการของ
สิ่งใดก็เที่ยวซื้อหาตามร้านในตลาด หาบหามพากลับออกไป
บ้านเป็นประเพณีดังนี้ เวลาเช้าๆ คนแน่นหนาจับคั้งตลอด
ตลาด ประมาณได้หลายพันคนทุกๆ วัน พระยาสุนทรบุรีได้
ให้ลองเก็บจำนวนแลราคาสินค้าเพียงผลไม้ที่ซื้อขายกันที่
ตลาดในเดือนกรกฎาคม ได้จำนวนสินค้าที่จำหน่ายไปจาก
พระปฐมเจดีย์ คือ

น้อยหน้า ๗๓๗๔๑๕ ผล เป็นเงิน ๕๕๓๐ บาท
๓๒ อัฐ
สรรพศรี ๒๒๐๓๑ ผล เป็นเงิน ๘๒๖ บาท ๑๐ อัฐ
กล้วย ๓๖๘๕๐๐ ผล เป็นเงิน ๙๒๒ บาท ๑๖ อัฐ
ขนุน ๖๑๕ ผล เป็นเงิน ๑๕๓ บาท ๔๐ อัฐ

เข้าโภท ๔๘๐๒๐ ผล เป็นเงิน ๒๑๑ บาท ๔ อัฐ
 พักทอง ๓๔๖ ผล เป็นเงิน ๕๕ บาท ๔๘ อัฐ
 พักเขี้ยว ๗๖๐๐ ผล เป็นเงิน ๓๕ บาท

รวมเป็นเงิน ๗๗๔๒ บาท ๒๒ อัฐ

สินค้ากรุงเทพ ฯ ที่เอามาจำหน่ายในพระปฐม คือ

ทุเรียน ๑๕๕๖ ผล เป็นเงิน ๑๕๕๓ บาท ๔๐ อัฐ
 แม่งกุก ๕๗๖๑๑ ผล เป็นเงิน ๗๒๐ บาท ๘ อัฐ
 หมากร ๑๑๔๓๕๐ ผล เป็นเงิน ๕๗๑ บาท ๔๘ อัฐ
 พลู่ ๔๖๔๔๐ กำ เป็นเงิน ๑๖๒๘ บาท ๔๑ อัฐ
 มะนาว ๘๖๕๐ ผล เป็นเงิน ๒๖ บาท ๓๒ อัฐ
 กระท้อน ๒๕๑๑ ผล เป็นเงิน ๔๘ บาท
 แดงโม ๓๐๐ ผล เป็นเงิน ๓๕ บาท
 มะพร้าว ๖๓๐๐ ผล เป็นเงิน ๔๗๐ บาท
 เงาะ ๔๐๕๐ ผล เป็นเงิน ๔๕ บาท
 ส้มโอ ๔๐๐ ผล เป็นเงิน ๑๒ บาท ๒๓ อัฐ
 ลำไย ๑๗๐๐ ผล เป็นเงิน ๔ บาท ๑๖ อัฐ

รวมเป็นเงิน ๕๕๖๓ บาท ๑๖ อัฐ

ยังเครื่องทองเหลืองทองขาวผ้าพรรณนุ่งห่มที่ชาวร้าน
ในตลาดจำหน่ายได้ในเดือนหนึ่งนั้นเป็นเงินถึง ๑๓๗๒๓ บาท
๑๐ อัฐ

เพราะเหตุที่การค้าขายในตลาดพระปฐมเจดีย์ตั้งว่ามาน
พาให้คนต้องการที่ทำโรงงานขายของมาก ที่ริมคลองฝั่งใต้
เป็นที่หลวง ก็เป็นตลาดไปแต่มุมด้านหน้าพระราชวัง คือ มี
ผู้ขายอยู่แต่ต่อพะเพิงที่เพิงพลพระราชวังเอาเป็นร้านตลาด
ตลอด ที่ถนนริมฝั่งคลองตรงพระราชวังออกมา ก็มีผู้ปลูก
เป็นร้านชำทำนองที่नावัตสุทัศน์ ขายของบริโภคร่างๆ อีก
แถว ๑ แต่มุมพระราชวังลงไปตามลำคลองราษฎรปลูกเป็น
โรงจาก ทำเป็นร้านขายของตลอด ร้าน ๑ ยาวประมาณ
๘ ศอก เข้ากันถึงเดือนละ ๑๐ บาท ๑๒ บาท อย่างต่ำ
เพียง ๕ บาท ราคาขายส่งโรงจากเหล่านี้ขายกันถึงร้านละ
๑๐ ชั่ง ๑๕ ชั่ง ข้างฝั่งคลองปากเหนือตอนบนเป็นที่วัด
ท่านพระปฐมเจดีย์านุรักษ์ยอมให้ราษฎรเอาไคร้ปลูกโรงขาย
ของตลอดมาจนตะพานช้าง พ้นนั้นลงไปเป็นที่พระยา
พิพัฒน์ (ทับ) แลที่ท่านผู้หญิงหนูในเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ซึ่ง
ตกเป็นของกรมหมื่นมรุพงษ์ก็ทำเป็นโรงจากให้เข้าเป็นร้าน

เป็นตลาดแลโรงบ่อนตลอดลงไป แต่ราคาค่าเช่าห้องหนึ่ง
เพียง ๕ บาท ไม่แรงเท่าฝั่งใต้ ที่ตลาดพระปฐมเจดีย์ถึง
เป็นตลาดใหญ่ก็ดูรุงรังแลโสโครกเพราะปลูกเบียดเสียดเยียด
ยัดกันไม่เป็นท่าทางงดงาม แล้วแต่ใครจะทำก็ทำได้ ไม่มี
ผู้ใดในรัฐบาลที่จะไต่เอาเป็นธุระ โดยทางที่ชอบมาแต่แรก
จึงเป็นไปได้เช่นนั้น แต่จะจัดการแก้ไขอย่างใดในเวลานี้ คิดดู
ก็เห็นว่าไม่มีประโยชน์ เพราะการค้าขายในตลาดที่นั่นกำลัง
เจริญ ถ้าไปขับไล่รบกวนน่าที่จะเกิดความเดือดร้อนพาให้
คนทอดอถอยในการค้าขายไปได้ ทางอย่างใดที่ควรจะทำให้
ควรจะคิดอ่านสร้างที่แทนขึ้น แลกันให้ตลาดขยายย้ายออก
ไปไกลหลวมตัวกันก่อน แล้วจึงจัดการก่อสร้างแก้ไขในตอนนี้
จึงจะไม่เป็นการกีดกันความเจริญในที่นี้

การที่จะจัดเรื่องตลาดพระปฐมเจดีย์ เวลานี้เจ้า
พนักงานทำแผนที่ซึ่งได้ส่ง ออกมาทำการร่วมเข้าแล้ว ได้
เรียกแผนที่ที่เขาทำมาตรวจดูประมาณอีกสัก ๒ เดือนถึงจะ
แล้ว จะต้องรอเอาแผนที่เป็นหลักกะถนนที่จะตัดในบริเวณ
พระปฐมเจดีย์ แลกะตลาดที่ควรจะอยู่ในที่ใด การทำถนน
ไม่ต้องลงทุนอันใดนัก เพราะใช้แรงคนโทษทำได้ ฉะนั้นได้

ส่งพระยาสุนทรบุรีให้รับคตทำตราขันธ์ที่พระปฐมเจดีย์ แล
 ให้ส่งคนโทษเมืองสุพรรณ เมืองนครไชยศรีที่มีกำหนดโทษ
 เกิน ๓ เดือน เอาขึ้นมาไว้ใช้ที่พระปฐมเจดีย์ ในการก่อ
 สร้างตลาดนั้นเห็นว่าจะต้องคดีย้ายบ่อนก่อน ถ้ากะในแผนที่
 เห็นที่ใดเหมาะสมจะย้ายบ่อนไปตั้งที่นั้น การที่จะสร้างบ่อน
 ถ้าทำสัญญาให้เขาเก็บสัก ๑๐ ปี จะหาคนลงทุนทำก็เห็น
 จะหาได้ง่ายไม่ต้องออกเงินหลวง ถ้าบ่อนไปอยู่ไหนตลาด
 ของสดแลร้านชำคงจะตามไป การที่จะสร้างตลาดของสดแล
 ร้านชำนั้นหาผู้ลงทุนทำได้ง่าย เพราะค่าเช่าคงจะเป็นคอกเบี้ย
 ไม่ต่ำกว่าช้างละบาท การที่ย้ายบ่อนไปคงจะพาให้ร้านที่มีอยู่
 ในตลาดเดียวกันลดลงพอหายเยี่ยดยศกัน แบ่งที่สร้างตึกหรือ
 โรงที่มั่นคงขึ้นในที่หลวงแห่งนั้นได้ การที่จะทำ จะทำเป็นการ
 หลวงหรือจะขายที่หลวงให้ราษฎรทำก็ได้ทุกอย่าง ถ้าได้กะ
 แผนที่แล้วอย่างช้าอีก ๓ ปีนั้นคงเป็นเมือง คัวยรถไฟจะเป็น
 กำลังใหญ่ที่จะช่วยบำรุง เวลานี้ได้พบพวกมิตเตอร์ก็กำลัง
 บักรักรถไฟเข้ามาในตอนคลองเจดีย์บูชาแล้ว ฟังเสียงพ่อค้า
 ราษฎรในที่นั้นอยู่ข้างจะพากันนิยมเรื่องรถไฟเป็นอันมาก มีคน
 มาขอให้ฉันบอกว่ารถไฟจะแล้วเมื่อใดหลายคน ตามความ

เห็นของพวกพ่อค้าเห็นว่าถารถไฟสายนี้แล้ว พวกเขาจะได้
 ความบริบูรณ์ขึ้นอีกมาก เพราะทุกวันนี้การทำไร่ขายสินค้า
 มีความขัดข้องอยู่หลายอย่าง คือต้องหาขนสินค้ามาขายที่
 พระปฐมเป็นความลำบากแลเปลืองไสหุ้ย บางทีในระตูฝน
 เหมือนอย่างเดี๋ยวนี้ ที่ไร่อยู่ไกลก็มาค้าขายไม่ได้ เพราะฝน
 ชุกหนทางเป็นหล่มเป็นโคลน ใช้เกวียนหรือพาหะน่อย่างใด
 ไม่ได้ อีกประการหนึ่งสินค้าที่เอามาขายที่ตลาดพระปฐม
 ราคายังต่ำเป็นต้นว่าน้อยหน้า บางวันถ้ามาขายมากด้วยกัน
 ขายได้เพียง ๑๐๐ ละ ๒ สลึง ต่อบางวันมีเรือมารับมาก
 หรือคนมาขายน้อย จึงขึ้นราคาถึงกว่า ๑๐๐ ละ ๓ สลึง
 เพราะพวกที่รับคิดเพื่อเสียหาย ในระหว่างทางที่จะพาไปขาย
 นานพอค้อยยังชั่ว ถ้าฝนแล้งบางทีถึง ๔ วัน ๕ วันจึงจะไป
 ถึงกรุงเทพ ฯ ถ้ามีรถไฟความลำบากเหล่านี้จะหมดไปคงจะ
 ขายสินค้าได้ราคาดีขึ้นกว่าเดี๋ยวนี้ คนจึงหวังใจในรถไฟมาก
 กลับมาจากตรวจตลาดได้มีการประชุมพวกหลงจูโรงหีบ แล
 พวกทำไร่ ในการที่เรียกประชุมเรื่องโรงหีบนั้น เพราะการที่
 จะเลิกค่านภาษียังติดอยู่ด้วยเก็บภาษีน้ำตาลทราย ในท้องที่
 อำเภอพระปฐมเจดีย์มีโรงหีบในเวลานี้ ๑๗ โรง เงินภาษี

ปีหนึ่งกว่า ๑๐๐ ชั่ง อีกประการหนึ่งความขัดข้องในมณฑล
 นั้นอยู่ด้วยเรื่องภาษีอ้อย จะจัดการตามอย่างหัวเมืองฝ่าย
 เหนือไม่ได้ คือ ข้างหัวเมืองในมณฑลกรุงเก่า มณฑล
 นครสวรรค์ แลมณฑลพิษณุโลกย์ ราษฎรปลูกอ้อยแลขาย
 ให้อ้อยขายเอง จัดการเก็บภาษีเรียกจากผู้ปลูกอ้อย คิดตาม
 เนื้อที่ไร่ละ ๔ บาท ๒ สลึงเป็นการเรียบร้อย แต่ทาง
 ราษฎรที่ปลูกอ้อยปลูกขายโรงหีบทั้งสิ้น ไม่ได้ขายเองอย่าง
 หัวเมืองข้างเหนือ โรงหีบต้องเสียภาษีน้ำตาลทรายให้อ้อย
 อยู่แล้ว ถ้าจะเอาแบบหัวเมืองข้างเหนือมาเก็บให้อ้อยอีกชั้น
 หนึ่งก็เป็นภาษี ๒ ชั่ง อีกประการหนึ่งพระยาสุนทรบุรี ได้
 ลองทำบัญชีน้ำตาลที่ทำได้ตามโรงหีบเทียบกับจำนวนน้ำตาล
 ที่ได้เสียภาษี จำนวนน้ำตาลที่เสียภาษีต่ำกว่าครึ่ง เห็น
 เป็นการรวบไหลรัฐบาลเสียเปรียบอยู่ จำต้องคิดจัดการแก้ไข
 วิธีเก็บภาษีน้ำตาลทรายทางนี้โดยวิธีหนึ่ง แล้ววิธีที่จะจัด
 ใหม่ขึ้น ได้ปรึกษากับพระยาสุนทรบุรีเห็นว่ามียอยู่ ๒ อย่าง
 คือ เก็บตามเนื้อที่ปลูกอ้อยอย่างหัวเมืองฝ่ายเหนือ แต่เลิก
 ภาษีน้ำตาลทรายให้อ้อยเสียทีเดียวอย่างนี้จะเก็บได้ง่ายแลไม่

มีทางรวไรหล แต่มีที่เสียอยู่อย่างหนึ่งด้วยเป็นการเก็บจากคน
จน คือราษฎรที่ปลูกอ้อย บางทีเห็นต้องเสียภาษีแรงขึ้น
จะยอห์ในการที่จะปลูกอ้อยก็จะเสียประโยชน์ได้ อีกอย่าง
หนึ่งนั้นเก็บภาษีน้ำตาลน้อยแต่ไปเก็บที่โรงหีบเอาตาม
จำนวนน้ำตาลน้อยที่จำหน่ายจากโรงหีบ อย่างนี้ไม่มีใคร
ได้ความเดือดร้อนหรือท้อถอย แต่บางที่จะยากอยู่ในการที่จะ
ตรวจจึงเห็นว่าภาระเรื่องนี้จะเรียกหลงจูโรงหีบมาฟังความ
เห็นคนพวกนั้นดูเขาจะเห็นประการใด เมื่อพร้อมกันฉันจึงได้
ชี้แจงความคิดที่จะแก้ไขวิธีเก็บภาษีน้ำตาลน้อยให้ง่ายแล
สะดวกแก่การค้าขายขึ้น โดยที่จะไม่ให้ต้องมีการตรวจตราที่
ด่านตั้งแต่ก่อน แต่เห็นว่าการนี้เกี่ยวกับผลประโยชน์ของ
พวกทำโรงหีบ แลเห็นว่าพวกโรงหีบเป็นผู้ชำนาญในการนี้
จึงเรียกมาปรึกษาว่ารัฐบาลควรจะจัดการเก็บนั้นใด ที่จะได้
ประโยชน์เงิน ภาษีอากรตามสมควรจะได้ แลไม่ลำบาก
เดือดร้อนแก่การค้าขายดังนี้ พวกหลงจูโรงหีบได้ปรึกษา
กันโดยความเอื้อเฟื้อชำนานตกลงเนื้อเห็นว่า การที่จะเก็บ
จากราษฎรที่ปลูกอ้อยแลเลิกภาษีน้ำตาลทราย น้อยเสีย

เป็นการสวดแก้โรงหีบจริงอยู่ แต่เห็นว่าราษฎรจะพากัน
ทอดทิ้ง ถ้าราษฎรไม่ปลูกอ้อยให้พอต้องการของโรงหีบ ๆ
ก็จะเสียประโยชน์เหมือนกัน เพราะฉะนั้นเห็น พร้อมกันว่า
ไปเก็บภาษีน้ำตาลทรายนำอ้อยตามโรงหีบดีกว่า พวกหลวงจู
โรงหีบจะรับอุดหนุนในการที่เจ้าพนักงานจะไปตรวจแลเก็บ
ภาษีน้ำตาลโดยเต็มกำลัง ในการเรื่องนี้จะต้องคิดวิธีที่จะ
เก็บและจะตรวจ แต่ไม่มีเวลาพอที่จะคิดให้ตลอดในเวลา
จึงได้มอบไว้แก่พระยาสุนทรบุรีให้ทำ^{ขึ้น}เห็นเข้า ไปยื่นใน
เวลาประชุมเทศบาลขึ้น แต่การคงจะตลอดได้ ด้วยได้
ปรึกษาเห็นทางอยู่โดยมากแล้ว

ได้ถามพวกหลวงจูโรงหีบต่อไป ได้ความว่าใน
ศก ๑๑๖ โรงหีบมีกำไรแทบทุกโรง การทำโรงหีบมีเครื่อง
ทอดทิ้งอยู่^{ขึ้น} แต่ด้วยเรื่องหากระบือไม่ได้พอเทียมหีบ
จួយโคกระบือเป็นโรคล้มตายเสียปีกลาย^{ขึ้น}มาก คนที่เคยรับ
ไปหาโคกระบือหาให้ไม่^{ขึ้น}ใครได้ ความ^{ขึ้น}จะต้องเติม
อัตราใหม่^{ขึ้น}ว่าเพราะเดี๋ยว^{ขึ้น}ชะโมียากกว่าแต่ก่อนด้วย แต่
อย่างไรก็ดีเห็นเป็นการที่น่าจะต้องช่วยคิดแก้ไข เพราะความ
ต้องการโคกระบือทำไร่นาทุกวันนี้^{ขึ้น}มาก^{ขึ้น}ทุกที เรื่องหาโค

กระป๋องยาก น่าจะเป็นเครื่องทำให้เสื่อมสนการทำงานตาลทราย
ได้ เรื่องนี้แต่ก่อนได้มีความคิดอยู่ว่าจะชักชวนให้เปลี่ยน
เครื่องมือใช้ทำด้วยเครื่องจักร ได้หาแบบอย่างเข้ามา แล
ได้ให้กับต้นคาตองออกมาตรวจทำรายงานกว่าจะใช้ได้ เป็น
แต่ยังไม่ได้นำเครื่องจักรเข้ามาทดลองเท่านั้น แต่ครั้นมา
ได้สวนฟุ้งถึงท้องที่แลได้ไปตรวจดูโรงหีบด้วยตนเองในครั้ง
นี้ กลับความเห็นเป็นอย่างอื่น เห็นว่าที่จะให้ทำด้วยเครื่อง
สตีมนั้นไม่ได้ เพราะคนเหล่านั้นไม่มีทุนพอจะซื้อเครื่องสตีม
อย่างหนึ่ง ถึงจะมีทุนพอซื้อก็ไม่ได้คุ้มดอกเบยทุนที่ลง เพราะ
การหีบอ้อยทำแต่เพียงปีละ ๓ เดือน จะต้องทวงเครื่องสตีม
ไปยืมการอยู่ถึงปีละ ๔ เดือน การโรงหีบทางนี้ไม่ได้ทำ
เป็นการใหญ่ ถึงแก่จะปลูกอ้อยให้พอทำตลอดปี แลยังซ้ำ
ต้องอาศัยรายช้ออ้อยสุดแต่ราษฎรจะทำมาขายด้วย สังเกต
ดูโรงหีบซึ่งได้ไปดูถึง ๒ โรง ในเวลานี้ ทั้งให้รุ่งรังจน
ถึงหลังคาเป็นรูปโหล่วทั่วไป แต่แรกเห็น ถึงแก่ถามว่าโรงร้าง
หรือมีเจ้าของทำอยู่ ได้ความว่าเป็นของที่ทำอยู่ แต่เป็น

เวลาระหว่างจึงทอดทิ้งไว้ตงน แต่ถึงระดูแล้งจึงจะลงมือ
ซ่อมแซมเมื่อจะลงมือหีบอ้อย ได้พิจารณาเหตุเครื่องหีบที่ใช้
อยู่ทุกวันนี้เป็นอย่างอื่น ซึ่งคิดใช้มานานับร้อยปี หนักแล
ไม่สนิทสนม ถ้าคิดทำลูกหีบด้วยเหล็กแลให้มีจักรช่วยแรง
จะเบาแรงขึ้นได้อีกมาก พิจารณาเหตุเห็นถึงคิดใช้แรงคนหมุน
อย่างเครื่องตีพิมพ์หรือเครื่องทำนามะเนด ไม่ต้องใช้แรง
สัตว์ได้ โดยจะไม่ถึงเช่นนั้น แต่เพียงคิดทำลูกหีบให้เบา
แลให้มีจักรช่วยแรงมากขึ้น ก็จะใช้ส่วนน้อยตัวลงได้กว่าที่
ใช้อยู่เป็นอันมาก แต่สนใจเป็นการเหลือความรู้ จะต้องเอา
ไว้ปรึกษาอินชระเนี้ยดูต่อไป

ได้ปรึกษากับพวกทำไร่ถึงเรื่องวิธีเก็บ ภาษีสมปักสร
แลเรื่องออกไปจองในเรื่องสมปักสรนั้น ความเห็นของพวก
ทำไร่ยุติเป็นอันเดียวกันหมดว่า ถ้าเก็บตามเนื้อที่ดินเสมอไร
ละสลึงเฟื้อง แล้วแต่ราษฎรจะปลูกผลไม้อย่างใด ๆ ไม่ว่า
อย่างนั้นจะเป็นการสะดวก แลจะเป็นที่มิสนใจแก่คนทำไร่มาก
ด้วยไม่มีการที่จะต้องนำตรวจต้นผลไม้ แลไม่ลำบากที่จะ
ต้องต่อล้อต่อเถียงกับเจ้าพนักงาน ว่าโดยอัตราที่เก็บทุกวันนี้
ซึ่งเก็บอยู่เป็น ๒ อย่าง คือ เก็บตามที่ดินบ้าง เก็บ

ตามต้นผลไม้บ้าง ถ้าคิดถัวตามเงินภาษีที่เก็บก็ลงกัน กล่าว
คือ ที่นับต้นบางก็เกินไร่ละสลึงเฟื้อง บางก็ไม่ถึง ถ้า
เห็นเป็นที่ดินสวทกกว่า แต่การที่จะให้ของที่ดินพวกชาวไร่
ร้องว่า ถ้าให้ของเป็นการเดือดร้อน เพราะที่ดินที่ทำอะไรทำ
๗ ปี ๘ ปี แล้วดินเค็ม หรือหญ้าคาขึ้น ต้องทิ้งที่ไปถางป่า
หาที่ทำใหม่ มีที่ซึ่งทิ้งร้างอยู่ในเวลานี้หลายพันไร่ แต่ไม่
ใคร่มีการที่จะแย่งชิงที่ดินกัน เพราะที่ป่าเปล่ายังมีมาก ถ้า
หากว่าให้ของที่จะต้องเสียค่าจองไร่ไป เป็นความเดือดร้อน
ถ้าหากว่าจะจัดให้เป็นหลักฐานในการเก็บภาษี จัดเช่นนั้น
เห็นว่าจะเรียบร้อยตลอดได้ คือ ถ้าผู้ใดจะถางป่าทำอะไร ให้ขอ
อนุญาตก่อนนายอำเภอ นายอำเภอร่างวัดแลกำหนดที่ให้ แล
เก็บภาษีแก่คนนั้นตามพระราชบัญญัติต่อไปทุก ๆ ปี กว่าคน
นั้นจะทิ้งที่เมื่อใดก็ให้บอกคืนแลขออนุญาตใหม่ดังนี้ ที่ว่า
ว่าโดยการทำอะไรโดยมาก แต่ที่ไร่ซึ่งเจ้าของหวงห้ามตั้งประจำ
อยู่ เพราะเป็นที่อยู่ริมคลองริมหนอง ปลูกหมากมะพร้าว
แลทำนาไถก็มีบ้าง แต่ไม่มากนัก ท้องที่อำเภอพระปฐม
นี้ ข้างทิศตะวันออกเป็นที่ต่ำทำได้ทั้งไร่นา มีคนหวง
ห้ามอยู่ประจำโดยมาก ทางตะวันตกเป็นที่ดอน ระบุแล้งเหือด

แห้งหาน้ำใช้โดยยาก แต่เป็นที่ดินอุดม ที่ดอนปลูกผักผลไม้
 ต่างๆ ไม่ต้องรดน้ำมีผลบริบูรณ์จนกว่าดินจะเค็ม ต้นไม้เหล่า
 นั้นจึงตายแลปลูกไม่งอกงามได้ในที่เช่นนั้น ปลูกได้แต่น้อยหน้า
 สปรก เพื่อถมดิน แลไม้ล้มลุกอย่างอื่น ๆ ซึ่งงอกงามในระดู
 ฝน แต่ต้นไม้ซึ่งอยู่ได้นาน เช่น มะม่วง หมากรุก มะพร้าว
 ปลูกในที่ดอนเช่นนั้น ทนความเหือดแห้งในระดูแล้งไม่ได้
 ปลูกได้แต่ในที่ลาดปากหนอง ซึ่งงามแลมีราคาดี ที่ว่า
 ที่เค็มนั้นเป็นการปลาด พงษ์รู้ในคราวว่าที่พระปฐมเป็น
 ที่มีเกลือสินเทาอย่างเมืองนครราชสีมา เว้นแต่น้อยกว่า
 บ่อน้ำที่ขุดบางบ่อจตุร บางบ่อก็เค็มแลมีสาห์เกลือขึ้น
 ตามแผ่นดินด้วย

การทำไร่ในเวลา^{๕๖} ได้ความว่ามากขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็น
 อันมาก ที่ป่าถางเป็นไร้ตลอดออกไปจนหนองแขม คงจะ
 ถึงห้วยกระบอกไม่ช้านัก ที่ทำไร่มากขึ้นได้ความว่า เพราะ
 ใจผู้ร้ายสงบลง คนกล้าออกไปอยู่ที่เปลี่ยวไม่กลัวโจรไทย
 ประการหนึ่ง เพราะมีเงินออกมาจากกรุงเทพฯ เป็นอันมาก
 เนื่องๆ ทำได้กำไรดี ในว่าเงินใหม่ออกมาทำการเป็นลูกจ้าง

ไม่ถึง ๒ ปี ก็ตั้งตัวทำการของตนเองได้ ได้ความตั้งใน
 การทำไร่ในอำเภอพระปฐม เห็นว่าเพราะเหตุที่ดินมีมาก
 กว่าคนเท่านั้นเอง จึงได้ทิ้งไร่เที่ยวเลือกที่ทำเอาใหม่ ไม่มี
 ใครห่วงแทนที่ดังที่นา ได้ลองถามพวกทำไร่ว่า เมื่อที่ไร่เก่า
 ไปเสียแล้ว ทำไมจึงไม่ใช้ปุ๋ยช่วยกำลังดิน พวกเหล่านั้นพา
 กันหัวเราะว่าใช้ปุ๋ยต้องเปลืองโซหุ้ยมาก แต่น้ำยังไม่รด ถ้า
 ไปลงทุนทำปุ๋ย จะเอากำไรที่ไหนมา สู้งานป่าเอาใหม่ไม่ได้
 ตั้ง เห็นว่าเมื่อรดไฟแล้วสินค้าจำหน่ายได้มากขึ้น ราคาดี
 ขึ้น คงจะมีคนทำไร่มากขึ้น เมื่อคนพอแก่ที่เมื่อไรเมื่อนั้น
 จึงจะเกิดหวังที่ถึงจะจัดเรื่องการจับจองที่ดินในที่นี้ได้ตลอด
 ไป แต่เรื่องเก็บสมปักศรนั้น ควรต้องคิดเก็บตามเนื้อที่ดิน
 ไม่ว่าที่พระปฐมหรือที่ใดๆ ทั่วไป จึงจะเป็นการเรียบร้อย
 แลเชื่อว่าจะได้เงินมากขึ้นด้วย

เวลาบ่ายโมงเศษ พระองค์จีระเสด็จมาถึงได้จัดให้
 ประทับอยู่ที่วัง ส่วนฉันทายยืนไปอยู่ที่ระเบียงพระปฐม

เวลาบ่ายได้ขี่ม้าออกไปเที่ยวดูพื้นที่ทางหลังพระปฐม
 จนถึงตำบลอุบล ระยะทางประมาณ ๓๐ เส้น ที่ข้างหลัง

พระปฐมเป็นที่ป่าละเมาะทุ่งร้างว่างเปล่าอยู่โดยมาก ที่จะเป็นที่เค็มอย่างเขาวัว มีไร่แลสวนอยู่ห่างๆ ที่เหล่านั้ เป็น
 ชานเมืองโบราณยังมีคูแลเชิงเนินหงส์สระที่ขุดเอาดินขึ้นทำ
 พระปฐมหรืออย่างไร คุทำเลในระคุนเขี้ยวสดแลมีน้ำเต็ม
 ทุกๆ ห้วย แลสระงามน่าเที่ยวเล่น แต่ระคุแล้งจนน้ำกลว
 ้นาแลใบไม้จะแห้ง ควยทางนเป็นป่าแดงตลอดไปจนพระ-
 แทน แต่คุแล้งอยู่เพียงปีละ ๒ เดือนหรือ ๓ เดือน เป็น
 อย่างมาก

เวลาเย็นได้นิมิตพระสวคมนตรีในพระวิหารเป็นการ
 สมโภชพระปฐมเจดีย์ แลมีละครเมื่อสวคมนตรีจบแล้ว จน
 เวลา ๕ ทุ่มเลิก

วันที่ ๑๖ เวลาเช้า เลียงพระแล้วลงเรือไปนมัสการ
 พระปโทน กลางวันมีละคร เวลาบ่ายเวียนเทียนสมโภช
 พระปฐมเจดีย์ เวลาค่ำจุดดอกไม้เพลิง ซึ่งพระสงฆ์มีพระ
 ปฐมเจดีย์านุรักษ์เป็นต้นทำมาช่วยบูชาพระปฐมเจดีย์ เป็น
 เสร็จการสมโภช ซึ่งได้กระทำโดยตั้งใจอุทิศถวายพระราช-
 กุศลแด่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้ทรง
 ปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์แลเฉลิมพระเกียรติยศพระบาท-

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวผู้ทรงพระคุณ ธรรมอันมหาประเสริฐ
ซึ่งทรงตั้งพระราชหฤทัยหวังจะทำนุบำรุงพระราชอาณาจักร
แลไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินให้อยู่เย็นเป็นสุขแลเจริญรุ่งเรืองขึ้น
จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดการบ้านเมืองแล
โปรดให้ตัวนั้นออกมาตรวจราชการสนองพระเดชพระคุณ
ในครั้งนั้น ขออานิสสังขจึงเป็นผลอันสำเร็จสมดังพระบรม-
ราชประสงค์จึงทุกประการ

มาพระปฐมศรวานี้ ได้เอาเป็นธุระสืบค้นของโบราณ
ได้พระพิมพ์หลายรูป พิจารณาให้ดูรูปพระพิมพ์เป็นทำนอง
อันคล้ายกับที่ได้ในแหลมมลายู แลได้ไปพิจารณาตุศิลา
จำหลักที่ตั้งไว้ในลานพระปฐม ท่วงทีฝีมือคล้ายกับที่มี
ในเกาะชวา ดูพอเป็นพยานในความสันนิษฐานได้อย่างหนึ่ง
ว่าพระปฐมเจดีย์นี้ชาวมัชฌิมประเทศ คงจะเป็นผู้สร้างหรือ
เป็นครูให้สร้าง แต่เทวรูปที่ขุดได้เป็นเทวรูปอย่างเดียวกับ
เขมร เหมือนกับที่มีในเมืองสรวร์ เมืองสิงห์ แล
เมืองนครราชสีมา ตลอดจนเมืองเขมร นี้ก็ดูเห็นว่าบางที
เมื่อครั้งยังถือศาสนาพราหมณ์ เมืองเหล่านั้นจะเกี่ยวข้องกับ
เมืองเขมรอย่างใดอย่างหนึ่ง มาต่างกันเมื่อชนถือพระพุทธ-

ศาสนา เหตุว่าพระพุทธศาสนาแพร่หลายมาทางบกลงทางเมืองพม่า เช่นนั้นบางทีจะเป็นได้ ได้พบของสำคัญคราวนี้ อย่างหนึ่ง คือ เงินเหรียญโบราณ พวกจีนซุกใต้ทางคลองพระปโทน จีนพุกผู้ใหญ่บ้านนำมาให้ตุตราเป็นทำนองปราสาทมีรูปปลาอยู่ใต้นั้นด้านหนึ่ง เป็นอนุโลมกับลายรูปอะไรไม่รู้อีกด้านหนึ่ง ไม่เคยเห็นเงินอย่างนี้มาแต่ก่อน ได้สั่งให้จีนพุกผู้ใหญ่บ้านผู้เป็นเจ้าของ พาเข้าไปคอยอยู่ในกรุงเทพ ฯ เพื่อจะได้นำเข้าทูลเกล้า ฯ ถวาย

พระปฐมเจดีย์ ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปฏิสังขรณ์ขึ้นนี้ ยิ่งเที่ยวแลย้งดูก็ยิ่งแลเห็นว่าทำดีแลทำงานมาก งามทั้งแบบอย่างแลกะท่วงทิวที่จะปลูกสร้างโบสถ์วิหารแลสิ่งอื่น ๆ นี้กว่าใคร ๆ มาดูที่จะไม่ชมว่างามเห็นจะไม่ได้ ในเวลานี้การปฏิสังขรณ์ได้ทอดทิ้งมาช้านาน พระปฐมเจดีย์านุรักษ์มีความอุสาหะเรียรายปฏิสังขรณ์ได้บ้างเล็กน้อย เพียงปิดทองพระประธานแลพระพุทธรูปตามพระวิหารทิศเกือบสำเร็จไปได้หมด แต่ไม่พอจะป้องกันความซุกซอม ที่สำคัญนั้นคือกระเบื้องที่ประดับองค์พระปฐม ที่ระฆังร่วงลงมาเสียกว่าครึ่ง มี

ต้นไม้นั้น เลขาวัชได้ขึ้นแผ้วถางในการเตรียมรับฉันทกรวณ แต่ที่พอแลเห็นได้ว่า เวลาปรกติตามระฆังคงจะมีต้นไม้มาก สิ่งที่สำคัญนอกจากนี้ คือ พระระเบียงซึ่งสร้างใน แผ่นดินปัจจุบันนี้ ข้างคันทวันตกเฉียงใต้หลังคาพังลง แลวหนึ่ง ประมาณหนึ่งในแปดส่วนของพระระเบียงโดยรอบ นอกจากนั้นเป็นแต่ชำรุดชุกโสมเล็กน้อยทั่วไป พอแก้ไข เยียวยาได้ไม่ยาก คิดดูการที่จะรักษาพระปฐมเจดีย์ไม่ให้ ชำรุดชุกโสมหนักไป กล่าวคือให้มีคนคอยซ่อมแซมอยู่เสมอ อย่างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ถ้าหากว่าจ่ายเงินหลวงเสมอ ปีละ ๕๐ ชั่งเห็นจะพอแก่การ ยังจะเรียวยาวได้ตามเทศการ อีกสักปีละ ๓๐๐๐ บาท แต่เงินเท่านี้ยังไม่พอที่จะประดับ กระเบื้ององค์พระปฐมเจดีย์ให้ดีได้ดั่งเก่า เพราะจะหนัก ในค่านั่งร้านมาก

ในวันที่ ๑๗ เวลา ๒ โมงเช้าพร้อมกันนมัสการลา พระปฐมเจดีย์ลงเรือกลับออกจากคลองเจดีย์บูชาลงลำน้ำ นครไชยศรีมาแวะดูที่ว่าการอำเภอตลาดใหม่ ซึ่งหลวงบำรุง จินประชาเป็นนายอำเภอ ที่ว่าการอำเภอนายอำเภอได้ปลูก เรือนไม้เป็นที่ว่าการอำเภอคงดงามพอแก่การ การในอำเภอ

ก็เรียบร้อย โจรผู้ร้าย แม้การลวงเล็กเล็กละเอียดน้อยกว่า
อำเภอรื่น ๆ ถ้อยความก็เปรียบเทียบว่าแล้วไปได้มากกว่า
ต้องสั่ง จักว่าเป็นดีกว่าอำเภอรื่นในเมืองนครไชยศรี ยัง
เสียแต่เขียนแบบพิมพ์พลาคอยู่บ้าง ตรวจว่าการอำเภอรื่นแล้ว
เดินไปคุตลาคซึ่งหลวงบำรุงจีนประจำสร้างขึ้นในที่
เก็บค่าเข้าได้ปีละกว่า ๔๐ ชั่ง แล้วไปคุโรงหีบแลบอันของ
หลวงบำรุง แล้วจึงลงเรือล่องน้ำต่อมา เวลาบ่าย ๔ โมงเศษ
ถึงปากคลองดำเนินสะดวก อยู่พักที่นั่นคนหนึ่ง เจ้าพระยา
สุรพันธ์พิสุทธิ์ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลราชบุรี พระยา
อมรินทร์ฤๅไชย ผู้ว่าราชการเมืองราชบุรี หลวงวิเศษภักดี
ว่าที่ปลัดเมืองสมุทรสาครมาคอยรับอยู่

ลำแม่น้ำในเขตรเมืองนครไชยศรี คุไม่สู้ครึกครื้น
เหมือนในเขตรสุพรรณ เห็นจะเป็นเพราะกว้างกว่า แล
บ้านเรือนมักจะตงลึกเข้าไป การทำมาค้าขายตามลำแม่น้ำ
ตอนนั้น ได้ความว่าทำนาเป็นพน เพราะเข้าเมืองนครไชยศรี
มีนาหนักรมาก ขายตามโรงสีไฟในกรุงเทพ ฯ ได้ราคาดีกว่า
เข้านาเมือง คนจึงพากันมาทำนาแลมารับซื้อเข้าทางเมือง
นครไชยศรีมากขึ้น ในเวลานั้นได้ทราบว่ากำลังคนอพยบ

เข้ามาหาทำในเมืองนครไชยศรีเป็นอันมาก ความในศาล
มีแต่เรื่องแย่งกันเป็นพัน นอกจากทำนาก็การทำสวน
ทำไร่ ได้เห็นไร่งาม ๆ หลายแห่ง แต่พวกที่ทำสวนทำไร่
ร้องว่าไม่เหมือนแต่ก่อน ด้วยทุพภิกขภัยตกลงลดทำเงิน
โตออกไป ในระอุแล้งน้ำเค็มขึ้นแรง ทำให้ที่สวนที่ไร่เสียไป
มาก แต่น้ำเค็มทำให้เกิดสวนจากชนเป็นสินค้าในลำนาน
ได้อีกอย่างหนึ่ง การทำมาค้าขายอย่างอื่นมี โรงหีบ ทำ
น้ำตาลทรายอยู่ตามลำนาน ๓ โรง มีโรงบั่นโอ่งอ่าง
เครื่องดินเผาประมาณ ๓ แห่ง และมีที่ต่งทำการย้อมมะเกลือ
ย้อมครามหลายแห่ง เพราะมะเกลือป่ามีอยู่ข้างหลังพระปฐม
เจดีย์ต่อพรมแดนเมืองกาญจนบุรี พวกชาวบ้านนอกเก็บ
บันทุกเกวียนลงมาขายซื้อได้ราคาถูก จึงมีผู้ต่งย้อมแพรด
มะเกลือไปจำหน่ายต่างประเทศได้กำไรราคาดี ในการ
ย้อม ครามก็ทำนองเดียวกัน ด้วยเอาไผ่ย้อมครามตามไร
ในคลองเจดีย์บูชาแลในที่เหล่านได้ราคาถูก

รวบรวมเนื้อเห็นการที่ได้ตรวจเมืองนครไชยศรีครั้ง
เห็นว่า ในส่วนการโจรผู้ร้าย การปราบปรามกรมการ แล
การจัดกำนันผู้ใหญ่บ้าน เรียบร้อยเป็น อย่างดีได้จริงดังคำ

เล่าลือเข้าไปถึงกรุงเทพฯ ฉันได้ตั้งใจไต่ถามอำเภอกำนัน
แลราษฎรบันดาที่ได้พบปะทุก ๆ แห่ง มีเสียงเป็นอย่างเดียว
กันว่าเมืองนครไชยศรีใน ๓ ปีมานี้ การโจรผู้ร้ายเรียบร้อย
ขึ้นทุกที ราษฎรได้ทำมาหากินได้เป็นสุข กำนันผู้ใหญ่บ้าน
ไม่มีความเดือดร้อนอย่างใด การที่เลือกดำเนินอาชีพเป็นที่พอใจ
ของราษฎร พวกนี้ยินดีถวายพระพรพระบาทสมเด็จพระเจ้า-
อยู่หัวโดยมาก ความทุกข์ยากในราษฎรเวลานี้มีแต่เรื่องแย่ง
ที่นากันทำ เพราะคนอพยบแต่ท่อนเข้ามาทำนาในแขวงเมือง
นครไชยศรีเป็นอันมาก การออกไปจองยังห้ามไว้ ก็น
จึงเกิดทุ่งเถียงกันด้วยเรื่องแย่งที่นา เรื่องนี้เป็นเรื่องสำคัญ
ที่จะต้องคิดรีบจัดเสียโดยเร็ว เข้าไปการวิวาทจะเกิดมากขึ้น

คนในเมืองนครไชยศรีไม่ว่าพระ คฤหัสถ์ จีน ไทย
ฟังเสียงดูพากัน นิยมต่อพระยาสุนทรบุรีทวน่า ไม่มีใคร
ได้กล่าวโทษหรือติเตียนอย่างใด ที่จริงกระบวนความเอื้อเฟื้อ
ต่อผู้น้อย แลการที่ไหวพริบระวังรักษาการตามคำสั่งแล่นาที่
พระยาสุนทรบุรีจัดว่าดีได้จริง ดีกว่าเทศาบางคน ชาติอยู่แต่
ความรู้ที่จะคิดอ่านจัดการด้วยลำพังปัญญาตน หรือจะแก้ไข
สตร้อนโดยทางติโปลมาซี เช่นกระบวนที่จะเล่นกับพวก

บาทหลวงยังไม่สู้สนิท จำต้องสั่งต้องสอนจึงทำได้ แต่
 กระนั้นเห็นว่าที่จะหาผู้ใดเป็นเทศาภิบาลมณฑลนครไชยศรี
 ในเวลานั้น ให้ดียิ่งกว่าพระยาสุนทรบุรีเห็นว่าหาไม่ได้ ด้วย
 ทรงคุณวุฒิอันสำคัญ กล่าวคือ ที่คนในมณฑลนับถือทั่วไป
 อย่างเดียวกับพระยาพิไชย แลพระยาสุขุม ถึงกระบวนความ
 สามารถในบางอย่างจะทำกว่าข้าหลวงเทศาภิบาลทั้ง ๒ นั้น
 ก็เล่นที่อยู่ที่ใกล้กรุงเทพฯ วิ่งไต่วิ่งตามได้ง่าย จึงเห็นว่า
 ควรเป็นที่พอใจอยู่แล้ว

(เชนพระนาม) ดำรงราชานุภาพ

พิมพ์โรงพิมพ์คุรุสภาพระปฐมมาศ นายกำธร สติรกุล ผู้พิมพ์และผู้โฆษณา

๑๘ กรกฎาคม ๒๕๑๑